TURKIY TILLARNING QIYOSIY-TARIXIY TASNIFI VA UMUMIY XUSUSIYATLARI

Mamajonova Oyjamol Sherali qizi
Andijon davlat chet tillar instituti Xorijiy filologiya va turizm fakulteti Filologiya va tillarni o'qitish: koreys tili yo'nalishi 26-01 guruh talabasi
oyjamolmamajonova712@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23741057

Annotatsiya. Maqolaning maqsadi turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy tasnifini umumiy xususiyatlari bilan birga yoritishdir. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va tipologik metodlar uyg'unlashtirilib, qadimgi va zamonaviy turkiy tillardagi fonetik, morfologik va leksik mosliklar solishtirildi. Qadimgi turkiy yodgorliklar, ayniqsa Orxon bitiklari, umumturkiy qatlamni aniqlashda asosiy manba sifatida qo'llandi. Natijalar turkiy tillarning tasnifi avvalo umumiy meros va keyingi ichki bo'linishlarni ajratishga tayanishini ko'rsatdi. Agglutinativ tuzilish, affikslarning ustunligi, unli uyg'unligi, so'z tartibining nisbatan barqarorligi va fe'l tizimidagi analitik hamda sintetik shakllar turkiy tillarning umumiy tipologik belgilaridir. Shu bilan birga, ayrim tillarda arxaik unsurlar saqlangan, boshqalarida esa areal ta'sir kuchaygan. Xulosa shuki, turkiy tillarni tasniflashda faqat leksik o'xshashlik emas, balki tarixiy fonetika, morfologiya va yozma yodgorliklar majmuasi birgalikda hisobga olinishi lozim.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, qiyosiy-tarixiy tasnif, Orxon bitiklari, agglutinativ tuzilish, unli uyg'unligi, morfologiya, fonetika, areal ta'sir.

Abstract. The aim of the article is to present the comparative-historical classification of Turkic languages together with their general features. The study combines historical-comparative, descriptive, and typological methods, comparing phonetic, morphological, and lexical correspondences in ancient and modern Turkic languages. Ancient Turkic monuments, especially the Orkhon inscriptions, were used as the main source for identifying the common Turkic layer. The results show that the classification of Turkic languages is based primarily on distinguishing the shared heritage from later internal divisions. Agglutinative structure, the predominance of affixes, vowel harmony, the relative stability of word order, and analytic and synthetic forms in the verbal system are common typological features of Turkic languages. At the same time, some languages preserve archaic elements, while others show stronger a real influence. The conclusion is that the classification of Turkic languages cannot rely only on lexical similarity; historical phonetics, morphology, and the corpus of written monuments must be considered together.

Keywords: Turkish languages, comparative-historical classification, Orkhon inscriptions, agglutinative structure, vowel harmony, morphology, phonetics, areal influence.

Turkiy tillar qiyosiy-tarixiy jihatdan o'zaro yaqin, biroq uzoq tarixiy taraqqiyot davomida ichki jihatdan turlicha rivojlangan katta til oilasini tashkil etadi. Mazkur tillar o'zining kelib chiqishi, fonetik tizimi, grammatik qurilishi, leksik tarkibi va tarixiy taraqqiyot xususiyatlari bilan o'zaro bog'langan bo'lib, ularning qarindoshlik munosabatlarini aniqlash tarixiy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Turkiy tillarni qiyosiy o'rganish orqali nafaqat ularning umumiy ildizlari va qadimgi til xususiyatlarini aniqlash, balki alohida tillarning shakllanishi, rivojlanishi va

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

o'zaro farqlanish jarayonlarini ham izchil yoritish mumkin. Bunda fonetik mosliklar, qadimgi yozma yodgorliklar, morfologik tizim va leksik qatlamlar asosiy ilmiy dalillar sifatida xizmat qiladi.

Turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda qadimgi turkiy til alohida ahamiyatga ega. Qadimgi turkiy tilning grammatik tuzilishi, fonetik xususiyatlari va leksik boyligi, avvalo, Orxon bitiklari hamda boshqa ilk yozma manbalar asosida tiklanadi. Ushbu yodgorliklarda aks etgan til birliklari turkiy tillarning qadimgi davrdagi umumiy xususiyatlarini aniqlash, keyingi tarixiy bosqichlarda yuz bergan o'zgarishlarni kuzatish va zamonaviy turkiy tillardagi ayrim shakllarning kelib chiqishini izohlash imkonini beradi. Shu sababli qadimgi yozma manbalar turkiy tillarning tarixiy qiyofasini belgilashda va ularning qiyosiy-tarixiy tasnifini asoslashda muhim tayanch vazifasini bajaradi [2, 7].

Turkiy tillarning o'zaro qarindoshligini aniqlashda faqat so'zlarning tashqi o'xshashligiga tayanish yetarli emas. Chunki tillar o'rtasidagi ayrim leksik o'xshashliklar tarixiy aloqalar, o'zlashmalar yoki uzoq muddatli til kontaktlari natijasida ham yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun qiyosiy-tarixiy tahlilda muntazam fonetik muvofiqliklar, grammatik shakllarning tarixiy davomiyligi, so'z yasalishi usullari va umumiy leksik qatlam birgalikda o'rganilishi lozim. Bunday yondashuv turkiy tillar o'rtasidagi haqiqiy genealogik munosabatlarni aniqlash bilan bir qatorda, keyingi davrlarda shakllangan hududiy va ijtimoiy omillarning ta'sirini ham tushuntirishga yordam beradi.

Turkiy tillarning ichki tasnifi masalasida ayrim guruhlarning chegaralari, muayyan fonetik va grammatik izoglossalarning tarqalishi hamda tarixiy migratsiyalar bilan bog'liq til qatlamlari yuzasidan turli qarashlar mavjud. Ayrim tillarda qadimgi xususiyatlar nisbatan yaxshi saqlangan bo'lsa, boshqalarida tovush o'zgarishlari, grammatik yangilanishlar va boshqa tillar bilan aloqalar natijasida o'ziga xos belgilar yuzaga kelgan. Shu jihatdan turkiy tillarning tasnifi birgina mezon asosida hal qilinadigan masala emas. Uni to'liq yoritish uchun tarixiy, fonologik, morfologik, leksik va areal omillar o'zaro bog'liq holda tahlil qilinishi kerak.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, turkiy tillar nafaqat tarixiy tilshunoslik, balki areal lingvistika, etimologiya, dialektologiya va tipologiya uchun ham muhim ilmiy material beradi. Ularning umumiy xususiyatlari sifatida agglutinativ tuzilish, so'z tartibining nisbatan barqarorligi, unli uyg'unligi, kelishik va shaxs-son ko'rsatkichlarining faol qo'llanishi, shuningdek, so'z yasash va grammatik shakllarni hosil qilishda affikslarning muhim o'rin tutishi ko'rsatiladi [3, 4]. Biroq mazkur xususiyatlarning barcha turkiy tillarda bir xil darajada namoyon bo'lmasligi ularni qiyoslashda tarixiy taraqqiyot va ichki differensiallashuv jarayonlarini ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Mavjud ilmiy adabiyotlarda ko'pincha alohida turkiy tillar, yirik til guruhlari yoki muayyan grammatik hodisalarning tavsifiga ko'proq e'tibor qaratilgan. Qiyosiy-tarixiy tasnifning umumiy mezonlari, ularning o'zaro munosabati va amaliy qo'llanishi esa barcha tadqiqotlarda bir xil darajada yoritilmagan. Ayniqsa, qadimgi turkiy til qatlamining zamonaviy turkiy tillar bilan uzviyligi, ayrim innovatsiyalarning hududlar bo'ylab tarqalishi va ichki differensiallashuvning tarixiy sabablari yanada aniqroq tahlilni talab qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, turkiy tillarni qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganish ularning umumiy til merosini aniqlash, tarixiy o'zgarishlar ketma-ketligini tushuntirish va zamonaviy tillar o'rtasidagi o'xshashlik hamda farqlarni ilmiy asosda izohlash imkonini beradi. Ushbu maqolaning maqsadi turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy tasnifini asoslovchi mezonlarni umumlashtirish, ularning asosiy umumiy

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

xususiyatlarini aniqlash va tarixiy taraqqiyotdagi muhim yo'nalishlarni ko'rsatishdan iborat. Mazkur maqsad doirasida qadimgi yozma yodgorliklarning ahamiyati, fonetik va morfologik mosliklarning o'rni, leksik qatlamlarning tarixiy xususiyatlari hamda genealogik va areal omillarning o'za**ro munosabati ko'rib chiqiladi.**

Turkiy tillar haqidagi ilmiy adabiyotlarda ularning tasnifi, asosan, tarixiy-qiyosiy yondashuv va tipologik tavsif yo'nalishlarida yoritiladi. Tarixiy-qiyosiy yondashuv turkiy tillarning umumiy kelib chiqishini, qadimgi til shakllarining keyingi davrlarda qanday o'zgarganini va alohida tillar o'rtasidagi genealogik munosabatlarni aniqlashga qaratilgan. Tipologik yondashuv esa tillarning grammatik qurilishi, so'z yasalishi, sintaktik xususiyatlari va boshqa strukturaviy belgilarini qiyoslash orqali ularning umumiy hamda farqli jihatlarini ochib beradi. Ushbu ikki yo'nalish o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ularning vazifalari bir xil emas: genealogik yaqinlik tarixiy kelib chiqish bilan belgilanadi, tipologik o'xshashlik esa turli tarixiy sharoitlarda ham yuzaga kelishi mumkin.

Qadimgi turkiy yodgorliklar turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Ular orqali qadimgi davr fonetik va morfologik tizimining muhim unsurlarini aniqlash, umumturkiy qatlam bilan keyinchalik yuzaga kelgan dialektal farqlarni ajratish mumkin. Xususan, Orxon bitiklari qadimgi turkiy tilning grammatik shakllari, so'z boyligi va sintaktik qurilishini o'rganish uchun muhim material beradi. Yozma yodgorliklardagi shakllarni zamonaviy turkiy tillardagi muqobil birliklar bilan qiyoslash tarixiy uzviylikni aniqlashga yordam beradi [2, 7]. Clausonning etimologik lug'ati qadimgi turkiy leksikaning tarixiy qatlamlarini tiklashda muhim manba sifatida qaraladi. Etimologik tahlil yordamida so'zlarning qadimgi shakllari, ma'no taraqqiyoti va turkiy tillar o'rtasidagi leksik munosabatlar haqida xulosa chiqarish mumkin [1]. Bunda so'zlarning fonetik tuzilishi bilan bir qatorda, ularning tarixiy ma'nosi, qo'llanish doirasi va boshqa tillardagi muqobillari ham hisobga olinadi. Chunki bir xil yoki o'xshash shakldagi so'zlar turli davrlarda ma'no jihatidan o'zgarishi, ayrim tillarda torayishi yoki kengayishi mumkin.

Erdal va Tekinning tadqiqotlari qadimgi turkiy grammatikani tizimli tavsiflash, Orxon bitiklari tilining xususiyatlarini aniqlash va tarixiy shakllarning o'zaro munosabatini yoritishda alohida ahamiyatga ega [2, 7]. Mazkur ishlar qadimgi turkiy tilning fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini izchil o'rganishga imkon beradi. Qadimgi manbalardagi grammatik shakllarni qiyoslash orqali ayrim birliklarning keyingi davrlarda saqlanib qolishi, o'zgarishi yoki boshqa shakllar bilan almashishi haqida ilmiy xulosalar chiqarish mumkin. Johansonning tadqiqotlarida turkiy tillarning ichki strukturasi, tarixiy rivojlanishi va til kontaktlari o'zaro bog'liq jarayonlar sifatida ko'rib chiqiladi. Ushbu yondashuv turkiy tillar tasnifini faqat genealogik mezonlar bilan cheklab qo'ymasdan, boshqa tillar bilan uzoq muddatli aloqalar va hududiy ta'sirlarni ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi [3, 4, 5, 6]. Xususan, grammatik shakllar va leksik birliklarning tarqalishini izohlashda tarixiy aloqalar muhim omil bo'lishi mumkin. Shu sababli turkiy tillarning zamonaviy holatini tushunish uchun ularning ichki taraqqiyoti bilan bir qatorda, turli hududlarda yuz bergan til kontaktlarini ham o'rganish lozim. Zamonaviy ma'lumotnomalar va tasnif bazalari turkiy tillarning geografik tarqalishi, alohida tillarning maqomi va guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashda qo'shimcha manba vazifasini bajaradi [8, 9]. Bunday manbalar tillarning tasnifiy o'rnini solishtirish, mavjud qarashlardagi umumiylik va farqlarni aniqlash hamda turkiy tillar oilasining keng qamrovli tavsifini shakllantirish uchun muhimdir. Shu bilan birga, turli tasniflarda qo'llanadigan mezonlar va

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

guruhlash tamoyillari bir-biridan farq qilishi mumkin. Shuning uchun tasnifiy ma'lumotlarni qiyoslashda ularning nazariy asoslarini ham hisobga olish zarur.

Mazkur maqolada tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va tipologik metodlar o'zaro uyg'unlashtirildi. Tarixiy-qiyosiy metod orqali qadimgi va zamonaviy turkiy tillardagi fonetik, morfologik hamda leksik mosliklar tahlil qilindi. Tavsifiy metod yordamida turkiy tillarning umumiy strukturaviy xususiyatlari tizimlashtirildi. Tipologik metod esa agglutinativ tuzilish, unli uyg'unligi, sintaktik tartib va fe'l tizimidagi xususiyatlarni qiyoslash uchun qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida, avvalo, qadimgi yozma manbalarda aks etgan til birliklari va zamonaviy turkiy tillardagi muqobil shakllar o'rtasidagi munosabatlar ko'rib chiqildi. Keyingi bosqichda fonetik mosliklar, grammatik ko'rsatkichlar va umumiy leksik birliklarning tarixiy xususiyatlari o'zaro qiyoslandi. Shuningdek, umumiy xususiyatlarning turli tillarda saqlanish darajasi, ayrim shakllarning yangilanishi va til kontaktlari bilan bog'liq ehtimoliy o'zgarishlar hisobga olindi. Bu jarayonda genealogik yaqinlik bilan tipologik o'xshashlikni farqlash asosiy metodologik tamoyillardan biri sifatida belgilandi.

Mazkur metodologik yondashuv turkiy tillarning umumiy qiyofasini tavsiflash bilan birga, ularning ichki tarmoqlanishi va tarixiy farqlanish jarayonlarini ham izohlashga xizmat qiladi. Bunda yozma manbalar, etimologik ma'lumotlar va zamonaviy tasnifiy qarashlar o'zaro solishtirilib, turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy xususiyatlari yaxlit **tizim sifatida ko'rib chiqildi.** Tahlil natijalari turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy tasnifi, avvalo, umumturkiy meros va keyingi ichki bo'linishlarni bir-biridan ajratishga tayanishini ko'rsatdi. Turkiy tillarning umumiy tarixiy asosini aniqlashda qadimgi yozma yodgorliklar, muntazam fonetik muvofiqliklar, morfologik shakllarning o'xshashligi va umumiy leksik qatlam muhim mezonlar hisoblanadi. Ushbu dalillar o'zaro uyg'un holda tahlil qilinganda, tillar o'rtasidagi tarixiy munosabatlarni aniqroq tushuntirish imkoniyati yuzaga keladi. Qadimgi turkiy yodgorliklar, xususan, Orxon matnlari fonetik va grammatik shakllarning tarixiy barqarorligini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. Mazkur matnlarda qayd etilgan til birliklarini zamonaviy turkiy tillardagi shakllar bilan qiyoslash orqali ayrim qadimgi xususiyatlarning saqlanishi va boshqa xususiyatlarning o'zgarishi kuzatiladi. Bunday qiyoslash qadimgi til qatlamining keyingi taraqqiyot bosqichlari bilan bog'liqligini ko'rsatib, tarixiy shakllar va zamonaviy birliklar o'rtasidagi uzviylikni aniqlashga yordam beradi [2, 7]. Fonetik mezonlar turkiy tillarning qarindoshlik munosabatlarini belgilashda alohida o'rin tutadi. Muntazam tovush mosliklari bir tildagi tovush yoki tovush birikmasining boshqa tillarda qanday muqobillarga ega ekanini ko'rsatadi. Ushbu mosliklar tasodifiy o'xshashliklardan farqli ravishda, tarixiy tovush o'zgarishlarining izchil qonuniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Biroq fonetik o'zgarishlar barcha tillarda bir xil yo'nalishda kechmaydi. Ayrim tillarda qadimgi tovush xususiyatlari saqlangan bo'lsa, boshqa tillarda muayyan tovushlarning o'zgarishi yoki ayrim fonologik qarama-qarshiliklarning zaiflashishi kuzatiladi. Shu sababli fonetik dalillarni tasnifda qo'llashda ularning tarixiy shart-sharoiti va boshqa til birliklari bilan munosabati hisobga olinishi kerak.

Morfologik tahlil ham turkiy tillarning tarixiy qarindoshligini aniqlashda muhim natijalar beradi. Turkiy tillarda so'z o'zgartirish va so'z yasash jarayonlarida affikslarning faol ishtirok etishi, grammatik ma'nolarning izchil shakllanishi hamda ot va fe'l tizimlarida muayyan paradigmalarning mavjudligi umumiy strukturaviy asosni ko'rsatadi. Kelishik, egalik, ko'plik, shaxs-son va zamon ko'rsatkichlarining shakllanishi hamda qo'llanishini qiyoslash orqali tillar o'rtasidagi o'xshashliklar bilan bir qatorda, tarixiy rivojlanish davomida yuzaga kelgan farqlar ham aniqlanadi. Leksik qatlamni

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

qiyoslash natijalari qarindosh turkiy tillarda umumiy ildizlar va tarixiy jihatdan bog'liq birliklar mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, leksik tarkib faqat umumiy merosdan iborat emas. Keyingi tarixiy davrlarda boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar, ma'no o'zgarishlari va ayrim tushunchalarning turli tillarda turlicha ifodalanishi ham leksik tizimning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan. Etimologik tahlil ana shu qatlamlarni farqlashga yordam beradi. Xususan, so'zlarning shakli va ma'nosini tarixiy manbalar bilan solishtirish ularning umumturkiy merosga mansubligi yoki keyingi davr aloqalari natijasida yuzaga kelganini aniqlash uchun zarurdir [1, 3].

Turkiy tillarning umumiy tipologik xususiyatlari orasida agglutinativ tuzilish alohida o'rin egallaydi. Agglutinativ tuzilishda grammatik ma'nolar, odatda, o'zakka ketma-ket qo'shiladigan affikslar yordamida ifodalanadi. Bunda har bir affiks muayyan grammatik yoki so'z yasovchi vazifani bajaradi. Mazkur xususiyat turkiy tillarning so'z yasalishi va so'z o'zgartirish tizimida muhim ahamiyatga ega. Shunga qaramay, affikslarning shakli, qo'llanish doirasi va ayrim grammatik ma'nolarning ifodalanish usullari tillar kesimida farqlanishi mumkin.Turkiy tillarda unli uyg'unligi ham muhim fonologik xususiyatlardan biri hisoblanadi. Unli uyg'unligi so'z tarkibidagi unlilarning muayyan fonetik belgilari asosida o'zaro moslashishini anglatadi va ko'plab turkiy tillarda affiks variantlarining tanlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Biroq ushbu hodisa barcha turkiy tillarda bir xil darajada saqlanmagan. Ayrim tillarda unli uyg'unligi faol ishlasa, boshqalarida uning ta'siri cheklangan yoki tarixiy o'zgarishlar natijasida zaiflashgan. Bu holat fonologik xususiyatlarni tasnifiy mezon sifatida qo'llashda ehtiyotkorlikni talab qiladi [3, 6]. Sintaktik jihatdan turkiy tillarda bosh so'zning odatda aniqlovchi yoki to'ldiruvchi birliklardan keyin kelishi, kesimning gap oxirida joylashishga moyilligi va postpozitsion vositalarning qo'llanishi kabi xususiyatlar kuzatiladi. So'z tartibining nisbatan barqarorligi turkiy tillarning umumiy tipologik qiyofasini belgilashda muhim omillardan biridir. Shu bilan birga, sintaktik tartib nutq vaziyati, axborotning dolzarbligi, uslub va boshqa til xususiyatlariga qarab o'zgarishi mumkin. Shuning uchun sintaktik o'xshashliklarni tarixiy qarindoshlikning mustaqil va mutlaq dalili sifatida emas, balki boshqa mezonlar bilan birgalikda baholash lozim [4, 5]. Fe'l tizimi ham turkiy tillarning umumiy va farqli xususiyatlarini aniqlash uchun muhim material beradi. Turkiy tillarda zamon, mayl, shaxs-son, nisbat va boshqa grammatik ma'nolar turli affikslar hamda yordamchi vositalar orqali ifodalanadi. Ayrim grammatik ma'nolarning sintetik, ya'ni affikslar yordamida, boshqalarining esa yordamchi birliklar ishtirokidagi analitik shakllar orqali ifodalanishi mumkin. Bu holat turkiy tillar fe'l tizimining ichki taraqqiyoti turlicha kechganini ko'rsatadi. Shuning uchun fe'l shakllarini qiyoslashda ularning tashqi ko'rinishi bilan birga, vazifasi, qo'llanish shartlari va tarixiy kelib chiqishi ham hisobga olinishi kerak. Tadqiqot davomida umumiy strukturaviy xususiyatlar bilan ichki farqlanishlar o'rtasidagi munosabat ham muhim natija sifatida namoyon bo'ldi. Ayrim turkiy tillarda qadimgi shakllarning nisbatan yaxshi saqlanishi ularni tarixiy manbalar bilan qiyoslashni osonlashtiradi. Boshqa tillarda esa fonetik yangilanishlar, grammatik o'zgarishlar va areal ta'sirlar kuchliroq namoyon bo'lishi mumkin. Bu holat tillarning zamonaviy o'xshashligi doimo ularning genealogik yaqinligi darajasini to'liq aks ettirmasligini ko'rsatadi. Shu sababli tasniflashda tarixiy meros, innovatsiyalar va til kontaktlari o'zaro farqlangan holda tahlil qilinishi zarur [3, 9]. Umuman olganda, olingan natijalar turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy tasnifida fonetik, morfologik, leksik va tipologik mezonlarning birgalikda qo'llanishi muhim ekanini ko'rsatadi. Alohida bir mezonga tayanish tillar o'rtasidagi munosabatlarning faqat ma'lum bir tomonini ochib berishi mumkin. Bir nechta dalil turini o'zaro solishtirish esa umumturkiy xususiyatlarni, tarixiy o'zgarishlarni va ichki tarmoqlanish jarayonlarini izchilroq tushuntirish imkonini beradi. Olingan natijalar turkiy tillar tarixini ichki jihatdan differensiallashgan, ammo umumiy strukturaviy asosni saqlab qolgan tizim sifatida

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

talqin qiluvchi qarashlar bilan mos keladi. Johansonning tadqiqotlarida turkiy tillarning tarixiy rivojlanishi, ichki tuzilishi va kontakt omillari o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Bu yondashuv tillar o'rtasidagi munosabatlarni faqat umumiy kelib chiqish bilan izohlash yetarli emasligini, keyingi tarixiy jarayonlar ham ularning hozirgi qiyofasiga sezilarli ta'sir ko'rsatganini anglatadi [3, 4, 5]. Turkiy tillarning umumiy tipologik qiyofasini belgilovchi asosiy xususiyatlar qatoriga agglutinativ qurilish, so'z tartibining nisbatan barqarorligi, unli uyg'unligi, egalik va ko'plik ko'rsatkichlarining muntazamligi hamda grammatik ma'nolarni affikslar orqali ifodalash kiradi [4, 6]. Ushbu belgilar turkiy tillar o'rtasidagi strukturaviy yaqinlikni tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Biroq ularning har biri turli tillarda turlicha namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, unli uyg'unligi ayrim tillarda faol saqlangan bo'lsa, boshqa tillarda fonetik o'zgarishlar yoki tarixiy kontaktlar ta'sirida zaiflashgan. Shunga o'xshash tarzda, grammatik shakllarning ayrimlari bir tilda faol qo'llanishda davom etishi, boshqasida esa o'zgarishi yoki boshqa vositalar bilan ifodalanishi mumkin. Mazkur holat turkiy tillarni tasniflashda umumiy xususiyatlar bilan o'ziga xos innovatsiyalarni farqlash zarurligini ko'rsatadi. Umumiy merosga mansub birliklar tillarning tarixiy qarindoshligini aniqlashda muhim bo'lsa, keyingi taraqqiyot davomida shakllangan yangiliklar ularning alohida tarmoqlarga ajralishi va ichki rivojlanish yo'nalishlarini tushuntiradi. Shu jihatdan tasniflash jarayoni qadimgi shakllarni qayd etish bilangina cheklanmay, ularning qaysi davrda, qanday sharoitda va qaysi tillarda o'zgarganini ham aniqlashga intilishi lozim.Genealogik tasnif va tipologik tavsif o'rtasidagi farqni hisobga olish ham muhimdir. Genealogik tasnif tillarning umumiy ajdod tilga borib taqaladigan tarixiy munosabatlarini aniqlashga qaratiladi. Tipologik tavsif esa tillarning strukturaviy xususiyatlarini qiyoslaydi. Shu sababli ikki tilning grammatik qurilishi o'xshash bo'lishi ularning barcha tarixiy jihatlari bir xil ekanini anglatmaydi. Xuddi shuningdek, bir genealogik guruhga mansub tillar uzoq tarixiy taraqqiyot davomida sezilarli fonetik, leksik va grammatik farqlarga ega bo'lishi mumkin. Demak, turkiy tillarning tasnifini ilmiy asoslashda genealogik va tipologik mezonlarni o'zaro to'ldiruvchi, biroq vazifalari jihatidan farqli vositalar sifatida qo'llash maqsadga muvofiqdir. Areal lingvistika nuqtayi nazaridan turkiy tillarning rivojlanishida hududiy aloqalar va boshqa tillar bilan kontaktlar ham muhim ahamiyatga ega. Uzoq vaqt davomida bir hududda yashagan xalqlarning tillari o'zaro leksik birliklar almashishi, ayrim grammatik vositalarning qo'llanishiga ta'sir ko'rsatishi yoki fonetik xususiyatlarning tarqalishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday jarayonlar natijasida qarindosh tillarda turlicha xususiyatlar yuzaga kelishi, ayrim hollarda esa genealogik jihatdan uzoq tillarda o'xshash belgilar paydo bo'lishi mumkin. Shuning uchun turkiy tillarning o'zaro munosabatlarini tahlil qilishda tarixiy migratsiyalar, hududiy aloqalar va kontakt hodisalariga ham e'tibor qaratish lozim [3, 4]. Qadimgi yozma manbalarning ahamiyati ham aynan shu jarayonlarni izohlashda namoyon bo'ladi. Orxon bitiklari va boshqa qadimgi turkiy manbalar ma'lum tarixiy davrda qo'llangan til shakllarini qayd etgani sababli, zamonaviy tillardagi ayrim birliklarning qadimgi muqobillarini aniqlash imkonini beradi. Biroq yozma manbalar tilning barcha hududiy va ijtimoiy variantlarini to'liq aks ettirmasligi mumkin. Ular, odatda, muayyan tarixiy sharoit va yozuv an'analari bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli yozma yodgorliklardan olingan ma'lumotlarni og'zaki shevalar, dialektal materiallar va zamonaviy til ma'lumotlari bilan qiyoslash tadqiqotning ishonchliligini oshiradi [2, 7].

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tadqiqotning muhim jihatlaridan biri shundaki, turkiy tillarning tarixiy tasnifini faqat leksik o'xshashliklar orqali belgilash to'liq natija bermaydi. Leksik birliklar o'zlashmalar, semantik siljishlar va tarixiy aloqa jarayonlari ta'sirida o'zgarishi mumkin. Fonetik mosliklar va morfologik shakllar esa tarixiy qarindoshlikni aniqlashda qo'shimcha dalillar beradi. Shu sababli etimologik ma'lumotlar qadimgi yozma manbalar va grammatik tahlil bilan birgalikda qo'llanilganda yanada samarali bo'ladi [1, 3].Shu bilan birga, qiyosiy materialning asosiy qismi yozma yodgorliklar va adabiy tillarga tayanganligi ayrim cheklovlarni yuzaga keltiradi. Og'zaki dialektlar, kam o'rganilgan turkiy tillar va chekka hududlardagi variantlarning tarixiy o'rni yetarli darajada ochilmasligi mumkin. Bunday holat ayrim fonetik yoki grammatik xususiyatlarning tarqalish chegaralarini aniq belgilashni qiyinlashtiradi. Shuning uchun kelgusidagi tadqiqotlarda dialektal materiallarni kengroq qamrab olish, zamonaviy til korpuslaridan foydalanish va tarixiy manbalarni yangi ma'lumotlar bilan solishtirish muhim hisoblanadi.Glottolog va boshqa ensiklopedik manbalarda berilgan tasnifiy qarashlar ham turkiy tillarning ichki tarmoqlanishi murakkab jarayon ekanini ko'rsatadi [8, 9]. Turli manbalarda tasnif mezonlarining farqlanishi muayyan tillarning guruhlanishi va ularning tarixiy munosabatlarini talqin qilishda ehtiyotkorlikni talab qiladi. Bunda tasnifiy farqlarni faqat qarama-qarshi qarashlar sifatida emas, balki mavjud dalillar, qo'llanilgan metodlar va tasnif maqsadlarining farqi bilan bog'liq holat sifatida ko'rib chiqish kerak. Amaliy jihatdan turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy tasnifini o'rganish bir necha yo'nalishda ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, u tarixiy grammatikani o'qitish va qadimgi turkiy til materiallarini tushuntirish uchun ilmiy asos yaratadi. Ikkinchidan, etimologik tahlilda so'zlarning kelib chiqishi va tarixiy ma'no o'zgarishlarini aniqlashga yordam beradi. Uchinchidan, zamonaviy turkiy tillar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni tizimli baholash imkonini beradi. To'rtinchidan, areal lingvistika va dialektologiya doirasida hududiy ta'sirlarning til tizimiga qanday kirib kelganini aniqlash uchun zarur metodik asosni shakllantiradi. Shunday qilib, turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini to'liq tushunish uchun umumiy kelib chiqish, ichki differensiallashuv va hududiy kontaktlarni birgalikda o'rganish zarur. Bunday yondashuv turkiy tillar oilasining tarixiy yaxlitligini saqlagan holda, uning tarkibidagi alohida tillarning mustaqil rivojlanish yo'nalishlarini ham aniqroq yoritishga imkon beradi.Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy tasnifi ularning umumiy kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyoti va ichki tarmoqlanish jarayonlarini izchil yoritishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mazkur tillarning qarindoshlik munosabatlarini aniqlashda fonetik mosliklar, morfologik shakllar, leksik qatlamlar va qadimgi yozma yodgorliklar bir-birini to'ldiruvchi asosiy mezonlar hisoblanadi. Ushbu mezonlarni o'zaro bog'liq holda qo'llash turkiy tillarning umumiy tarixiy asosini aniqlash va keyingi davrlarda yuzaga kelgan farqlanishlarni izohlash imkonini beradi.Qadimgi yozma manbalar, ayniqsa, Orxon yodgorliklari turkiy tillarning tarixiy qiyofasini tiklashda muhim ahamiyatga ega. Ularda saqlangan fonetik, morfologik va leksik xususiyatlar zamonaviy turkiy tillar bilan qiyoslash uchun zarur dalillarni beradi. Shu orqali qadimgi til qatlamining keyingi tarixiy bosqichlar bilan uzviyligi, ayrim grammatik shakllarning saqlanishi va boshqa birliklarning o'zgarishi aniqlanadi [2, 7]. Etimologik tadqiqotlar esa umumiy leksik merosni keyingi davrlarda yuzaga kelgan o'zlashmalar va semantik o'zgarishlardan farqlashga yordam beradi [1, 3].Turkiy tillarning agglutinativ qurilishi, unli uyg'unligi, so'z yasashning muntazamligi, kelishik va shaxs-son ko'rsatkichlarining faol qo'llanishi hamda sintaktik tartibning nisbatan barqarorligi ularning umumiy tipologik qiyofasini belgilovchi muhim xususiyatlardir [4, 6]. Biroq mazkur belgilar barcha turkiy tillarda bir xil darajada namoyon bo'lmaydi. Tarixiy fonetik o'zgarishlar, grammatik yangilanishlar va hududiy kontaktlar natijasida ayrim tillarda o'ziga xos farqlar shakllangan. Shu sababli umumiy tipologik xususiyatlarni genealogik qarindoshlikning yagona mezoni sifatida qo'llash

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

to‘g‘ri bo‘lmaydi. Tadqiqot natijalari tasniflash jarayonida genealogik yaqinlik, tipologik o‘xshashlik va areal ta’sirlarni bir-biridan farqlash zarurligini ham tasdiqlaydi. Turkiy tillarning tarixiy munosabatlarini to‘liq yoritish uchun ularning umumiy merosini, keyingi davrlarda yuzaga kelgan innovatsiyalarni va boshqa tillar bilan aloqalar natijasida shakllangan xususiyatlarni alohida tahlil qilish lozim. Bu yondashuv ichki tarmoqlanish jarayonlarini izchil tushuntirish va mavjud tasnifiy qarashlarni ilmiy dalillar asosida baholash imkonini beradi [3, 4, 8, 9]. Shu bilan birga, yozma yodgorliklar va adabiy tillarga asoslangan materiallarning cheklanganligi ayrim tarixiy jarayonlarni to‘liq tiklashga to‘sqinlik qilishi mumkin. Og‘zaki dialektlar, kam o‘rganilgan turkiy tillar va hududiy variantlarni kengroq qamrab olish bu muammoni bartaraf etishning muhim yo‘llaridan biridir. Kelgusida korpus asosidagi qiyosiy tadqiqotlarni kengaytirish, qadimgi va zamonaviy til birliklarini muntazam solishtirish, fonetik hamda morfologik izoglossalarning tarqalishini chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy tasnifi ularning umumiy til merosini, ichki strukturaviy xususiyatlarini va tarixiy rivojlanish yo‘nalishlarini kompleks o‘rganishni talab qiladi. Tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va tipologik metodlarni uyg‘unlashtirish, yozma manbalar bilan zamonaviy til materiallarini birgalikda tahlil qilish hamda areal omillarni hisobga olish mazkur sohadagi ilmiy xulosalarning asoslanganligini oshiradi. Bunday yondashuv turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini chuqurroq anglash, ularning o‘zaro munosabatlarini aniqlashtirish va zamonaviy turkiy tilshunoslikning nazariy hamda amaliy vazifalarini hal etishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. — Oxford: Clarendon Press, 1972.
2. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. — Leiden: Brill, 2004.
3. Johanson L. The history of Turkic // The Turkic Languages. — 2021. — B. 83–120. — DOI: 10.4324/9781003243809-6.
4. Johanson L. The Structure of Turkic // The Turkic Languages. — 2021. — B. 26–59. — DOI: 10.4324/9781003243809-3.
5. Johanson L. The Turkic Languages. — London: Routledge, 1998.
6. Johanson L. Turkic. — 2021.
7. Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. — Bloomington: Indiana University, 1968.
8. Turkiy tillar haqida ensiklopediya. — URL: https://britannica.com (murojaat sanasi: 26.10.2026).
9. Dunyo tillari tasnifi bazasi. — URL: https://glottolog.org (murojaat sanasi: 26.10.2026).

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.